

بررسی تطبیقی فلسفه تعدد زوجات از نگاه علمای معاصر و مستشرقان

راضیه اسلامی نیا^۱، باقر حسینی^۲

^۱ کارشناسی ارشد رشته علوم قرآنی دانشکده زابل (نویسنده مسئول)

^۲ استادیار و دکتری الهیات ادیان و عرفان دانشکده علوم قرآنی زابل

چکیده

تعدد زوجات یکی از مسائل بحث انگیز حقوق اسلام است که در طول تاریخ سؤالات و بحث های زیادی از سوی موافقان و مخالفان در مورد آن مطرح شده است. از جمله اینکه فلسفه تعدد زوجات چیست؟ این گونه پرسش ما را بر آن داشت تا این پژوهش را با هدف بررسی تطبیقی فلسفه تعدد زوجات از نگاه علمای معاصر و مستشرقان انجام دهیم. نتایج نشان می دهد که برخلاف برخی مستشرقان که می کوشیدند تا از راه های گوناگون شبهاتی را در مسئله فلسفه تعدد زوجات وارد نمایند، برخی از علمای معاصر سعی داشتند فلسفه تعدد زوجات را روشن و شفاف سازی نمایند. در این پژوهش دیدگاه های برخی از این علمای معاصر بررسی می گردد و سپس به دیدگاه های برخی از مستشرقان در مورد فلسفه تعدد زوجات به تفکیک موافقان و مخالفان پرداخته می شود.

واژه های کلیدی: مقایسه، فلسفه، تعدد زوجات، علمای معاصر، مستشرقان

مقدمه

ازدواج در طول تاریخ به سه شکل تک همسری، چند شوهری و چند زنی وجود داشته است. رایج ترین شیوه ازدواج، تک همسری است. چند شوهری که طی آن یک زن هم زمان می تواند چند شوهر داشته باشد، جز در مقاطعی کوتاه و بسیار محدود، آن هم در جوامع غیر متمدن وجود نداشته است. چند زنی شیوه ای است که در آن یک مرد هم زمان می-تواند چندین زن را به همسری انتخاب کند و در جوامعی چون جامعه اسلامی معمولاً رواج داشته است [۱]. عوامل مختلفی به عنوان عوامل مساعدکننده تعدد زوجات شناخته می شوند از جمله اینکه برخی از مردان نسبت به دیگران، انرژی و توان جنسی بیشتری داده است و برای آنها، یک زن کفایت نمی کند. اگر از ازدواج مجدد آنها جلوگیری شود، ممکن است تقوی را از دست داده و به فحشا گرفتار شوند [۲]. پیری و از دست دادن زیبایی و جوانی زنان؛ این امر موجب می گردد که مردان به سراغ زنی جوان تر و زیباتر بروند [۳]. زنان نیز، گاهی در تنگناهایی قرار می گیرند که اگر امکان ازدواج با مردان متأهل نباشد بی شوهر می مانند و برخی از آنها ممکن است به انحراف و فساد گرفتار شوند. همچنین در جوامع گذشته چون اکثر کارها یدی بوده است و ابزار و ادوات مکانیزه وجود نداشت، نیاز به نیروی کار بیشتر حس می شده است و افراد با ازدواج مجدد و به امید فرزند بیشتر، نیاز به نیروی کار خود را تأمین می کردند. همچنین به علت پایین بودن وضعیت بهداشت، میزان مرگ و میر کودکان بالا بوده است و تنها راه مقابله با این مسئله ازدواج مجدد و به تبع آن داشتن فرزندان بیشتر بوده است [۱]. یکی از عوامل مهم پذیرش تعدد زوجات از سوی اسلام، عامل اجتماعی و فزونی تعداد زنان بر مردان است و این دقت اسلام به مسائل و معضلات اجتماعی را نشان می دهد. اگر در جامعه ای تعداد زنان بیش از تعداد مردان باشد چون حق تأهل جزء طبیعی ترین و مهمترین حقوق و مهمترین حقوق هر انسانی است و هیچ انسانی را نمی توان از این حق محروم نمود، عقل و منطق حکم می کند برای رساندن زنانی که در سن و آماده ازدواج هستند تعدد زوجات را بپذیریم [۴]. با اینکه تعدد زوجات توسط اسلام ایجاد نشده و از گذشته در جوامع بشری وجود داشته است و اسلام تنها بر آن صحنه گذاشته است، اما باز هم همواره مورد سؤال و اعتراض عده ای از غیرمسلمانان و القاء این شبهه بوده است که اسلام با وضع این قانون، حقوق زنان را تضييع و منزلت آنان را تحقیر نموده است [۵]. به آن دسته از اندیشمندان غربی که برای شناختن و شناساندن کشورها و شرایط جغرافیایی، منابع، معادن، تاریخ، قومیت ها، زبان، هنر، آداب، سنن، عادات، فرهنگ، باورها، ادیان، تمدن ها و ویژگیهای مردم کشورهای مشرق زمین از خاور دور تا خاور نزدیک و شرق دریای مدیترانه وارد سرزمین های آنان شده و سال ها به مطالعه و پژوهش پرداخته اند، «شرق شناس» یا «مستشرق» گویند و به عملی که عهده دار این وظیفه است «شرق شناسی» یا «استشراق» گویند [۶].

در دهه های اخیر، سلیلی از پرسش ها و اعتراض ها به این مسئله در مجامع عمومی و تخصصی شکل گرفته است. از این رو، دفاع عقلانی و کلامی از این حکم، دل مشغولی بسیاری از دانشمندان مسلمان معاصر شده و پاسخ های گوناگونی از سوی آنها ارائه شده است. علت شکل گیری این حرکت اعتراضی در قرن اخیر این است که در گذشته، این حکم با فرهنگ مردمان آن اعصار سازگار بود. از این رو، مورد مخالفت عموم مردم و دانشمندان قرار نمی گرفت، ولی پس از رویارویی جوامع مسلمان با تمدن مغرب زمین، این حکم یکی از جنجالی ترین احکام شریعت اسلام شد و مورد نقد و رد غربیان قرار گرفت؛ تا جایی که برخی از مسلمانان نیز با تأثیرپذیری از فرهنگ غرب، به این حکم اعتراض کرده یا در حقانیت آن به تردید افتادند؛ بنابراین با توجه به اینکه در طول تاریخ پذیرش جواز تعدد زوجات از سوی اسلام، واکنش-های مخالف و موافق زیادی را، هم از سوی مسلمانان و هم از سوی غیرمسلمانان در پی داشته است؛ در این پژوهش سعی می شود با بررسی دیدگاه های مختلف علمای معاصر، دیدگاه آنان را با مستشرقان مقایسه کنیم.

تعدد زوجات از دیدگاه علمای معاصر

اینک به بررسی دیدگاه های چند علامه معاصر در مورد تعدد زوجات می پردازیم:

علی شریعتی

وی از جمله اندیشمندانی است که معتقد است باید تعدد زوجات را با یک روش علمی، مورد مطالعه قرار داد تا واقعیت، آن طور که هست برایمان روشن شود و این مستلزم آن است که این مسأله را از دید مردم همان زمان و نه از دید مردم امروزی مورد بررسی قرار داد.

او در این باره چنین می گوید:

«تعدد زوجات را در گذشته و آن هم در یک جامعه قبایلی و بدوی، با پدرسالاری که هنوز تا مرحله بورژوازی و مدنیت پیچیده اجتماع شهری و خانواده تک همسری فاصله بسیار دارد، اگر با دید حال و آن هم به گونه ای که گویا در جامعه متمدن اروپای امروز، می گذرد، بررسی کنیم، بی شک، آن را مطرود خواهیم دانست، او شایسته محکومیت و سرزنش است. اما چنین روشی به همان اندازه که به کار تبلیغات و هیاهو و هوجی گری می آید، برای علم و تحقیق، زیان آور است و چشم محقق را از دیدن دقیق واقعیت نابینا می سازد» [۷].

شریعتی تعدد زوجات را یک ضرورت اجتماعی می داند که تنها در شرایط ضروری جامعه، باید از آن استفاده نمود و معتقد است:

«این شکل از تعدد زوجات که الان در جامعه ما مطرح است. یک هوس چرانی بی بند و بار فردی است که فقط و فقط برای زن گرفتن می باشد. اما در تعدد زوجات اسلامی که کاملاً ضد آن چیزی است که الان عمل می شود و با سابقه ذهنی که از آن داریم، مسأله ضرورت اجتماعی است نه مسأله یک هوس رانی جنسی. به خصوص در متن آیاتی که مسأله تعدد زوجات مطرح است. در آنجا کاملاً نشان می دهد که در مسأله طرح سرنوشت یتیم ها، مسأله تعدد زوجات مطرح شده، یعنی در موقعی که قرآن از مسأله یتیم ها که یک مسأله بسیار مهمی است، یعنی اطفال بی سرپرست و بی حامی به خصوص در جامعه آن زمان که کاملاً آینده شومی هم از لحاظ تربیتی و هم از لحاظ اجتماعی داشتند و وضع شومی از لحاظ گرسنگی و از لحاظ لباس و حمایت خانواده و سر و سامان داشتند، سخن می گوید، مسأله تعدد زوجات را مطرح می کند و این خودش مسأله را خیلی مهم می کند» [۸].

او در جای دیگر می گوید:

«مسأله زن، که از جهات گوناگونی می توان آن را بررسی کرد، چنان تابع محیط و زمان است که گاهی، بسیاری از انسانی ترین اصول و رسوم آن در محیط و زمانی دیگر، به صورت یک جنایت ضد انسانی تغییر شکل می دهد. تعدد زوجات از این گونه است.

بی شک وجدان عصر ما، از چنین اهانت زشتی، نسبت به زن جریحه دار می گردد. اما در گذشته و به خصوص در جامعه های ابتدایی، این اصل به بسیاری از زنان محروم و بی سرپرست، که خود و احیاناً فرزندان یتیمشان، برای همیشه از زندگی گرم و امن و سالم خانوادگی محروم می شده اند، امکان آن را می داده است که آینده خویش را که فقر و پریشانی و فساد تهدید می کرد، در پناه مردی که در آن روزگار، تنها پناه گاه زن و کودک بوده است، نجات دهد و خانواده لی که با مرگ سرخ(شهادت)، که در گذشته غالباً سراغ مردان را می گرفت، سرپرستش را از دست می داد و متلاشی می شد سامانی تازه گیرد» [۹].

علامه طباطبایی

او که از جمله کسانی بود که نسبت به غربیان و مسیحیان دوره خود، که مسأله موافقت اسلام با قانون تعدد زوجات را وسیله تازیدن به اسلام قرار داده بودند، واکنش نشان داد و آثاری در دفاع از اسلام بابت این مسأله تألیف نمود. به اعتقاد او قانون تعدد زوجات را اسلام نیاورده، بلکه قبل از اسلام این قانون در دنیا حاکم بوده است، اسلام به هر جا رسیده، قانون مزبور را اصلاح و تعدیل نموده و آن را با ضرورت های طبیعی تطبیق داده است. همچنین به اعتقاد او دولتهای اسلامی که بر اعمال مسلمانان نظارت دارند باید خود را موظف بدانند تا در صورت لزوم از طریق دفترخانه های ازدواج، مردم را

کنترل کنند و فقط به کسانی اجازه تعدد زوجات بدهند که به اجرای عدالت در میان خانواده مشهور باشند تا حکم خدا به درستی اجرا شود، در این صورت واضح است که بسیاری از افراد، مشمول قانون مزبور نخواهند شد و کسانی هم که مشمول می شوند، تعدد زوجات برای آنها جائز است نه واجب؛ یعنی اگر از اینکار صرفنظر نمودند، مسئولیتی ندارند. با اینحال اصل قانون تعدد زوجات با یک نوع ضرورت طبیعی منطبق است و در مواقع لزوم باید از آن بهره گرفت، به طوری که اگر مسلک و مذهبی از ریشه به مخالفت با آن قیام کند، دچار مشکلات و گرفتاری های بسیاری خواهد شد [۱۰].

مرتضی مطهری

یکی از مهم ترین نظراتی که در توجیه حکم جواز تعدد زوجات بیان شده توسط این فقیه دانشمند ارائه شده است. در واقع می توان گفت: یکی از صحیح ترین و منطقی ترین تفاسیری که از آن شده را می توان در بیانات حکیمانه ای ایشان شناخت. استاد شهید مطهری اشکال به تعدد زوجات را چنین نقل می کند:

«زن یکی است و مرد یکی، هر دو با هم برابرند، اگر به مردان از لحاظ این که مرد هستند، حق داده شده که می - توانند تا چهار زن بگیرند، باید زنان هم همین حق را داشته باشند. اگر فرضاً از لحاظ عقل، توانا تر از مرد نباشد، باید اذعان کرد، که تجلی روح و کیفیات نفسانی در زن، ضعیف تر از مرد نیست» [۱۱].

استاد مطهری، این بحث را عالمانه و همه جانبه مورد بررسی قرار داده و با بیانات گوناگون، این اتهام بی ریشه را از این حکم شرعی، زدوده اند؛ از جمله اینکه؛ پس از بررسی تفصیلی تاریخ تعدد زوجات در میان اقوام و ملل مختلف، بر این باورند که این حکم سابقه طولانی داشته و اسلام آن را محدود کرده است. ایشان حالات جسمی ویژه زنان، مانند بیماری ماهانه و هم چنین خستگی او از فرزند زادن و نیز نازایی یا یائسگی آنان را از جمله عواملی می دانند که می تواند در جواز تعدد زوجات مؤثر باشد. ایشان در پایان اشاره می کنند که نه تنها تعدد زوجات، امری جایز و رواست، بلکه به عنوان یک حق به نفع زنان و مردان تلقی می شود. ایشان در مقام اثبات این مطلب، براساس آمارهای موجود در مجموع اثبات می کنند که شمار زنان آماده ازدواج، همیشه بیشتر از مردان آماده ازدواج است [۱۱].

محمد سعید بوطی رمضان

وی معتقد است هر چند تشریع تعدد زوجات، برای اشخاص مضطر نبوده است، اما از آن جا که از دیدگاه شرع، قیود و التزام سنگینی در بردارد تنها اشخاصی که دچار ضرورت می شوند می توانند بدان تمسک جویند [۱۲].

وی در این باره می گوید:

«اسلام با جواز تعدد زوجات، شرایطی را در نظر می گیرد که مرد نمی تواند به یک زن، اکتفا کند. در این شرایط، مرد در مقابل خود دو راه بیشتر نمی بیند، اول آن که صبر کند و با تنها همسر خود باقی بماند، با وجود این که این موضوع مشکلاتی برایش به وجود می آورد و دوم آن که مرتکب گناه و زنا شود... و از آن جایی که شوهر نیز انسانی است که در معرض ارتکاب گناهان است و فرشته ای معصوم نیست، معمولاً راه دوم را انتخاب می کند و به دام گناه، بلکه گناهان می - افتد و این یک واقعیت است» [۱۲].

تعدد زوجات از دیدگاه مستشرقان

جریان خاورشناسی و اسلام شناسی مستشرقان در طول تاریخ تحولات گوناگونی را از سر گذرانده است. اما رویکرد تحریف و کتمان حقایق و تاریخ اسلام را به وضوح می توان در آن دید. در میان مستشرقان انسان های منصف و حق جو نیز بوده اند که حساب آنان را باید از جریان حاکم بر خاورشناسی جدا کرد.

مخالفان

هنری ماسیه^۱ شرق شناس فرانسوی با نقد آیه سوم سوره نساء معتقد است دین اسلام نسبت به زنان بی توجه است و زندگی زنان مسلمان، مانند زندگی حیوانات می باشد؛ زیرا مردان می توانند با هر تعداد از زنان که بخواهند ازدواج کنند [۱۳]. برتراند راسل، فیلسوف و جامعه شناس بریتانیایی، در کتاب «زناشویی و اخلاق» در مخالفت با رسم تعدد زوجات در اسلام می گوید: «بسیاری از مردم، امروز عشق را یک مبادله منصفانه احساسات می دانند و همین دلیل به تنهایی صرف نظر از دلایل دیگر برای محکوم کردن تعدد زوجات اسلام کافی است [۱۴].

موافقان

گوستاولوبون^۲ یکی از مستشرقان و دانشمندان مشهور فرانسه در کتاب «تاریخ تمدن اسلام و غرب» درباره رسم تعدد زوجات چنین می گوید که در اروپا هیچ یک از رسوم مشرقی ها به اندازه تعدد زوجات بد معرفی نشده و درباره هیچ رسمی هم اینقدر نظر اروپا به خطا نرفته است. به نظر او رسم تعدد زوجات برای نظام اجتماعی شرق، یک رسم عمده ای است که به وسیله آن، اقوامی که این رسم میان آنها جاری است، روح اخلاقی ایشان در ترقی و تعلقات و روابط خانوادگی آنها قوی و پایدار مانده و بالاخره در نتیجه همین رسم است که در مشرف زمین، اعزاز و اکرام زن بیشتر از اروپاست (لوبون، ۱۳۸۷). گوستاولوبون در جای دیگری اینگونه بیان می کند که مسئله تعدد زوجات یکی از رسوم بسیار خوبی است که فساد اخلاقی را از میان دست هایی که آن را جایز می دانند برداشته و ارتباط خانواده ها را محکم تر می کند و چنان احترام و سعادت به زن می بخشد که نظیرش در اروپا دیده نمی شود. در اقوامی که گرفتن یک زن بیشتر معمول نیست، فساد اخلاقی و بی وفایی زنان شوهردار روز افزون است [۱۵].

گوستاولوبون می گوید: «رسم تعدد زوجات، فقط بر اثر آب و هوای مشرق و در نتیجه خصائص نژادی و علل و اسباب دیگری که به طرز زندگانی مشرق مربوط بوده پیدا شده است، نه اینکه مذهب آن را آورده باشد و معلوم است آب و هوا و خصائص قومی از جمله عواملی است که فوق العاده قوی و مؤثر بوده و حتی ما لازم هم نمی دانیم که راجع به آن زیاد بنویسیم. به علاوه اصل طبیعت و ساختمان مخصوص زنان مشرق و لزوم حضانت طفل و امراض و عوارض و غیره، آنها را اغلب مجبور ساخته که از شوهر کناره گیری اختیار کنند و چون آب و هوای مشرق، طوری است که برای مرد تحمل این کناره جوئی موقت، غالباً غیرممکن بوده بنابراین تعدد زوجات لزوم پیدا نموده است» [۱۶].

ویل دورانت نیز می گوید: «در اجتماعات ابتدایی زنان به سرعت پیر می شدند و به همین جهت خود غالباً مردان را به زناشویی تشویق می کردند تا بتواند مدت درازتری غذای کودکان خود را تأمین کنند و در عین حال میان دوره های حمل خود را طولانی تر سازند بی آنکه از میل مردان در تولید نسل و دفع شهوت خود چیزی بکاهند، غالباً دیده شده که زن اول، شوهر خود را ترغیب می کرده است تا زن تازه بگیرد که کار او سبک تر شود و زن تازه برای خانواده اطفال دیگری بیاورد و بهره برداری و ثروت زیادتر شود» [۱۷].

برخی از محققان معقول نشان می دهند که حضرت محمد(ص) روی هم رفته موقعیت زنان را ارتقاء بخشید و به آنها مرتبه ای از آزادی اقتصادی داد که هنوز در پاره ای از کشورهای غربی و یا به اصطلاح مسیحی تا آن حد به زنان آزادی اقتصادی داده نشده است و برای چند همسری نامحدود که تا آن زمان به دلخواه انجام می شد، حد و مرزی مقرر داشت که بسیار لازم و نافع بود. رسم دختر کشی را که در عربستان آن روزگار، کاملاً رواج داشت به کلی برانداخت و بالاخره اینکه تعدد

Henry Massey

^۲Gustawlubun

زوجات را تنها در صورتی مجاز دانست که شوهر بتواند با تمامی همسران خود با عدالت کامل رفتار کند و عملاً تک همسری را رواج دارد [۱۸].

انکتیل پرودون^۲، مستشرق فرانسوی، تعدد زوجات در اسلام را تمجید کرده و آن را برای بهبود اوضاع و جلوگیری از فحشا و حفظ موازنه و تکثیر جمعیت لازم دانسته و می گوید: اگر در مرز الهامات خرد انجام شود، منافع بی شمار دارد و زنان را از بدبختی و منجلاب فحشاء نجات می دهد [۱۹].

مقایسه و نقد

در پاسخ به انتقادهای برخی از مستشرقان (از جمله هنری مانسیه) به مسئله تعدد زوجات در اسلام باید گفت که زنان در هیچ یک از ملل و ادیان گذشته، چه قدیم و چه جدید، همانند اسلام، مورد احترام قرار نگرفته اند و هیچ سنتی از سنن قدیم و جدید حقوق آنان را هم چون اسلام مراعات ننموده است؛ بنابراین تعدد زوجات در حقیقت توهین به زن و از بین بردن موقعیت اجتماعی او نیست، بلکه به خاطر مصالح و دلایلی است و فلسفه دیگری دارد [۲۰].

از دیدگاه های مستشرقان مخالف تعدد زوجات می توان برداشت کرد که آنها مسئله «تعدد زوجات» را حربه ای تبلیغاتی قرار داده اند تا بر ضد اسلام بحث و گفت و گو کنند و به دنبال ادعاهای خلاف واقع اشکالات، عمده ای را به این حکم اسلامی وارد کنند. آنها اطلاع و تدبری در تربیت اسلامی و مقاصدی که این شریعت دنبال می کنند دارند و کوتاه سخن این که اگر اشکالی هست به مسلمانان وارد است. اما اسلام حکم جواز را مقید به صورتی کرده است که هیچ مفسده ای پیش نیاید و آن را صورتی است که مرد از خود اطمینان داشته باشد به اینکه می تواند بین چندین همسر به عدالت رفتار کند [۲۰].

رسم تعدد زوجات در مشرق زمین منحصر به مناطق گرمسیر نبوده است. در ایران با اینکه از لحاظ آب و هوا معتدل است از قبل از اسلام تعدد زوجات معمول بوده است [۱۷].

اسلام به این مهم توجه دارد که اگر مرد به داشتن یک زن محکوم باشد در ایامی که زن عذر دارد یعنی نزدیک به یک ثلث از اوقات معاشرتش که ایام عادت و بعضی از ایام حمل و وضع حمل و ایام رضاعش و امثال آن است او ناگزیر از فجور می شود؛ همچنین اسلام اجتماع بشری را براساس زندگی عقل و تفکر بنا نهاده، نه براساس زندگی احساسی و بنابراین باقی ماندن مرد بر حالت احساس حالتی که او را به بی بند و باری درخواسته ها و خاطرات زشت می کشاند، نظیر حالت عذب بودن و امثال آن از نظر اسلام از بزرگترین خطرهای است که انسان را تهدید می کند.

بنابراین جواز تعدد زوجات برای مرد در حقیقت و واقع امر توهین به زن و از بین بردن موقعیت اجتماعی و حقوق او نیست، بلکه بخاطر مصالحی است که برخی از آنها قبلاً بیان گردید. همچنین همانطور قبلاً بیان شد، بسیاری از مستشرقان نیز به نیکی و حسن این قانون اسلامی اعتراف نموده و به مفاصدی که از ناحیه تحریم تعدد زوجات گریبانگیر جامعه ها شده است اعتراف کرده اند.

^۲Antil Prodon

نتیجه‌گیری

قوانین اسلام، مطابق با وجدان و ناموس خلقت و برخاسته از فطرت انسانی است، می‌تواند نیازهای فردی و اجتماعی بشر را در تمام عصر، تأمین نماید؛ تعدد زوجات نیز از این قاعده مستثنی نیست. لیکن برخی مستشرقان و ملحدان بی‌انصاف همواره سعی کرده و می‌کنند تا از راه‌های گوناگون شبهاتی را وارد نموده و این آیین مقدس را زیر سؤال ببرند. مسئله تعدد زوجات مخالف و موافق زیادی را، هم از سوی مسلمانان و هم از سوی غیرمسلمانان در پی داشته است، از جمله در نظر گروهی از مردم و برخی مستشرقان چنین جلوه نموده که اسلام این رسم را وضع کرده است حال آنکه چند همسری اختصاص به اسلام ندارد؛ اسلام در گام اول، بر تک‌همسری تأکید کرده است. عوامل مختلفی به عنوان عوامل مساعدکننده تعدد زوجات شناخته می‌شوند. شارع مقدس تعدد زوجات را بر مردها واجب نکرده، بلکه جواز آن را هم موقوف بر رعایت عدالت و مساوات حقوقی میان همسران نموده است. از جانب دیگر، بسا یک قانون در جای‌گاه خود مستلزم مصالح و منافی باشد ولی هنگامی که به دست مردم ناصالح افتاد از آن سوء استفاده کنند و مفسده‌انگیز شود، چرا که اسلام مجموعه‌ای از عقاید، احکام و اخلاقیات است که همه آنها به هم پیوسته و مرتبط است؛ همچون دارو و معجون را می‌ماند که پزشک متخصص تجویز می‌کند ولی در به کار بردن آن، شرایطی را گوشزد می‌نماید. حال اگر مریض داروها را طبق شرایط استفاده نکند، نمی‌توان پزشک و داروساز را مقصر دانست؛ بلکه خود مریض گناه‌کار است. دستورات اسلام بر اساس حکمت استوار است. ممکن است برای بعضی از افراد داشتن چند همسر، سودمند و برای جمعی که شرایط لازم را ندارند، مضر باشد، ولی این گناه قانون نیست؛ گناه کسانی است که قانون را نادیده می‌گیرند.

مراجع

۱. ناستی زایی، ن. (۱۳۸۵)، "عوامل مؤثر در تعدد زوجات از دیدگاه دانشجویان بلوچ"، مجله علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال سوم، ۷۶-۶۳.
۲. تهنوی، ا. (۱۳۸۱)، "ازدواج/اسلامی"، ترجمه محمد ابراهیم دامنی، چاپ سوم، زاهدان: انتشارات صدیقی.
۳. دولت آبادی، ی. (۱۳۷۱)، "حیات یحیی"، جلد اول، تهران: عطار و فردوسی.
۴. نادری، ف. (۱۳۸۸)، "بررسی تعدد زوجات با تکیه بر آرای امام خمینی (ره)"، پایان نامه کارشناسی ارشد، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران.
۵. عچرش، ز. (۱۳۸۹)، "بررسی فقهی و حقوقی تعدد زوجات"، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید چمران، اهواز.
۶. سعید، ا. (۱۳۷۱)، "شرق شناسی"، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۷. شریعتی، ع. (۱۳۶۰)، "اسلام شناسی، درس های دانشگاه مشهد"، تهران: دفتر تدوین و تنظیم مجموعه آثار دکتر علی شریعتی.
۸. شریعتی، ع. (۱۳۸۰)، "مجموعه آثار(زن)"، چاپ چهاردهم، جلد ۲۱، تهران: انتشارات چاپخش.
۹. شریعتی، ع. (۱۳۹۴)، "زن در چشم و دل محمد"، تهران: انتشارات چاپخش.
۱۰. طباطبایی، م. (۱۳۸۸)، "بررسی های اسلامی"، به کوشش هادی خسروشاهی، چاپ چهارم، جلد اول، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۱۱. مطهری، م. (۱۳۸۳)، "مجموعه آثار"، جلد نوزدهم، تهران: صدرا.

۱۲. بوطی رمضان، م. س. (۱۹۹۶م)، "المرأت بین طغیان النظام الغربی و لطائف التشریع الربانی"، دمشق: دارالفکر.
۱۳. جمال، ا.م. (۱۳۹۲ق)، "مفتريات على السلام"، بیروت: دارالفکر.
۱۴. راسل، ب. (۱۳۹۳)، "زناشویی و اخلاق"، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: نشر اندیشه.
۱۵. لوبون، گ. (۱۳۸۷)، "نمدن اسلام و عرب"، ترجمه هاشم رسول محلاتی، تهران: انتشارات کتابچی.
۱۶. محلاتی، ه. (۱۳۹۱)، "زندگی حضرت محمد(ص)"، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
۱۷. مطهری، م. (۱۳۶۹)، "نظام حقوق زن در اسلام"، چاپ چهارده، تهران: صدرا.
۱۸. هیوم، ر.ا. (۱۳۷۷)، "ادیان زنده جهان"، ترجمه عبدالرحیم گواهی، چاپ هفتم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۹. وحدانی، ه. (۱۳۹۵)، "بررسی دیدگاه مستشرقان در مورد آیات تعدد زوجات"، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده تربیت مدرس قرآن مشهد، مشهد.
۲۰. طباطبایی، م.ح. (۱۳۶۳)، "تفسیر المیزان"، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، جلد چهارم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.